

MATN KOMMUNIKATIV-PRAGMATIK MAZMUNINI SHAKLLANTIRUVCHI KATEGORIYALAR

Abdurasulova Dilnoza Qodirjon qizi

Mustaqil izlanuvchi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10086972>

Annotatsiya. Ushbu maqolada matn birliklar, matn semantikasi haqida jahon va o'zbek tilshunoslarining o'xshash va farqli fikrlarini taqqoslagan holda tilshunoslikning dolzarb muammolariga munosabat va asarlardan olingan misollar yordamida tahlillar keltirilgan. Shuningdek, maqolada allyuziya, propozitsiya, presuppozitsiya, tagmano kabi qator tushunchalarning nutqda namoyon bo'lishiga misollar yordamida izoh berilgan.

Kalit so'zlar: referensiya, propozitsiya, presuppozitsiya, tagma'no, allyuziya, implikatura, referent.

CATEGORIES FORMING THE COMMUNICATIVE-PRAGMATIC CONTENT OF THE TEXT

Abstract. This article compares the similar and different opinions of world and Uzbek linguists about text units, text semantics, and analyzes with the help of examples taken from works and attitudes to the current problems of linguistics. Also, in the article, the expression of a number of concepts such as allusion, proposition, presupposition, tagmano is explained using examples.

Key words: reference, proposition, presupposition, implication, allusion, implicature, referent.

КАТЕГОРИИ, ФОРМИРУЮЩИЕ КОММУНИКАТИВНО- ПРАГМАТИЧЕСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ ТЕКСТА

Аннотация. В данной статье сравниваются сходные и разные мнения мировых и узбекских лингвистов о текстовых единицах, семантике текста, анализируются на примерах из произведений и взгляды на современные проблемы языкознания. Также в статье на примерах поясняется выражение ряда понятий, таких как аллюзия, пропозиция, пресуппозиция, тагмано.

Ключевые слова: референция, суждение, пресуппозиция, импликация, аллюзия, импликатура, референт.

Tabiat va jamiyatda har bir hodisa, voqelik muayyan sabab asosida yuzaga keladi. Bu sababiy bog'lanish falsafiy jihatdan sabab va oqibat kategoriyalarini tashkil etadi. Til va nutqiy faoliyatda ham har bir lisoniy dalil muayyan sabab natijasidir. Bu sabab zarurat, maqsad, o'zaro munosabat, zidlanish, miqdor va sifat o'zgarishlari xarakterida bo'lishi mumkin. Har qanday muloqot markazida, albatta, shaxs turishi yuqorida ham aytiladi. Nutqiy faoliyatda gapirish va tushunish, nutq hosil qilish va uni idrok qilish jarayonlari almashinib turadi¹. Mazkur jarayonlar davomida matn mazmuni shakllanadi, axborot etkazish va anglash bosqichlarida matn mazmunining yashirin hamda oshkora jihatlari uzatiladi, idrok etiladi.

Yuqorida ham ta'kidlaganimizdek, matn tilning barcha imkoniyatlari: leksik-semantik, uslubiy, grammatik, kommunikativ-pragmatik, diskursiv, antropotsentrik xususiyatlari

¹ Nurmonov A., Mahmudov N., Ahmedov A., Solixojeva S. O'zbek tilining mazmuniy sintaksisi. – Toshkent: Fan, 1992. – B. 3.

reallashadigan, axborot uzatish va ta'sir etish vazifalari uyg'un tarzda amalga oshadigan tizim hisoblanadi. E.Aznaurova ham ifodaning semantik-uslubiy va pragmatik mazmuni – kompleks tushuncha ekanligi, uni aniqlash jarayoni ko'p bosqichlilikini qayd etib, bu jarayon o'z ichiga quyidagilarni olishini ko'rsatib o'tadi: verbal kontekstda aks etgan birliklarning mazmuni va kombinatorikasi bilan belgilanadigan kontekstual ma'noni ochib berish; bu bosqichda ifoda "yopiq" tizim sifatida ko'riladi. Ifoda yaxlit matnning bir qismi sifatida ko'riladigan matnli implikasiyalar mazmunini anglash. Bunda retsipyentning lingvistik malakasi faol ishga tushadi. Pragmatik axborotning o'zini aniqlash, ya'ni aniq bir KPV (kommunikativ-pragmatik vaziyat) va uning parametrlari etnik sotsium a'zolarining qabul qilingan me'yoriy pozitsiyalari nuqtai nazaridan jamiyatning institutsional va rolli strukturasi va ularning strukturaviy tarkibi haqidagi tasavvurlarning aniqlanishi va nihoyat, nutqiy muloqotning aniq bir ishtirokchisiga kommunikativ aktning aniq amalga oshirilish joyi, vaqtida "ko'rinadigan" pragmatik ma'nolarni ajratib olish, boshqacha aytganda kommunikatsiya ishtirokchilari tomonidan dunyo, jamiyat va insonning talqin etilishini pragmatik mazmunini ochib berish ². Demak, matnda uzatiladigan axborotning mazmuniy-pragmatik tuzilishini tahlil etish tadqiqotchidan semantik va pragmatik kategoriyalarni chuqur bilishni talab etadi.

Matn mazmunining shakllanishi, strukturasi tarkib topishida uni tashkil etuvchi har bir lisoniy birlikning semantikasi va pragmatikasi muhim o'rin tutadi. Matn mazmunini shakllantiruvchi kategoriyalar haqida fikr yuritilganda *propozitsiya*, *referensiya*, *presuppozitsiya*, *implikatura*, *tagma'no* kabi terminlar kuzatiladi. Propozitsiya va referensiya nutqiy birlikning borliq bilan to'g'ridan-to'g'ri aloqador, denotativ qismini tashkil etsa, presuppozitsiya, implikatura, tagma'no kabilar bevosita ifodalanmagan, ammo umumiy bilish fondiga asoslangan holda anglanishi lozim bo'lgan axborotni qamrab oladi. Tilshunoslikda bunday ifodalanish umumiy tarzda *implikasiya*, *implikatura*, *yashirin ma'no* terminlari bilan yuritiladi.

Propozitsiya tushunchasi hozirgi tilshunoslikda keng qo'llanib, muayyan sintaktik qurilma vositasida ifodalangan obyektiv voqelikni ifodalaydi.³ O'zaro munosabatda bo'lgan predmet, hodisa, xususiyat, harakat va hokazo birligidan tashkil topgan ob'ektiv borliqning alohida elementlari tilning asosiy birliklari – so'zning, alohida elementlar ansambli esa gapning denotati hisoblanadi.⁴ Propozitsiya termini o'z mohiyatiga ko'ra gap semantikasida o'z ifodasini topgan obyektiv mazmunni bildiradi. Professor M.Hakimovning ta'kidlashicha, fikrlash faoliyati natijasida noma'lum voqelikning ma'lum voqelikka aylanishi uchun ifodada yashirin semantik komponent ishtirok etadi. Ifoda semantik tuzilishidagi hamma uchun ma'lum bo'lgan axborot oshkora (eksplitsit) mazmun deb qaraladi. Buni mantiqiy atama bilan propozitsiya deb ataladi.⁵ Ma'lumki, propozitsiya nutqiy aktning denotativ tomonini tashkil etadi. Professor Sh.Safarovning fikricha, gap ma'nosining asosini tashkil qiluvchi propozitsiya voqelikda yoki tasavvurda kechayotgan hodisa-faktning semantik ramzidir. Matn mazmuniy markazi yoki, boshqacha aytganda, uning semantik mohiyati – voqelik va uning nutqiy-tafakkur idroki jarayonida tug'iladigan tushuncha hamda lisoniy tuzilma o'rtasidagi signifikativ ramzdir. Bunday lisoniy va

² Qarang: Qazaqova N. A. G'afur G'ulom asarlarining pragmatik lingvistik tadqiqi: Filol. fanlari bo'yicha falsafa d-ri (Doctor of philosophy)...diss. – Namangan, 2019. – B.140 Aznaurova E. Pragmatika xudojestvennogo slova. – Tashkent: Fan, 1988. – B. 80.

³ Usmonova H.O'zbek tilida gap bo'laklarining pozitsion strukturasi: filol. fanlari d-ri... diss. – Toshkent, 2010. – B. 67.

⁴ Nurmonov A., Mahmudov N., Ahmedov A., Solixovaeva S. O'zbek tilining mazmuniy sintaksisi. – Toshkent: Fan, 1992. – B. 35.

⁵ Hakimov M. O'zbek pragmatik lingvistikasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2013. – B. 74.

ruhiy-mantiqiy bog'liqlik propositsiya ko'rinishini oladi hamda ushbu turdagi propositsiya faqat kechayotgan voqea haqidagi xabargina bo'lib qolmasdan, yetkazilayotgan xabarning tasdig'i hamdir⁶.

Matn semantikasi haqida so'z borganda referensiya hodisasi ham qayd etiladi. Referensiya haqida tilshunoslikda turlicha qarashlar mavjud. Ayrim tadqiqotchilar referensiya va propositsiya terminlarini ma'nodosh tarzda qo'llaydilar. Jumladan, G.Frege har qanday gapda fikr (mazmun) sathidan referensiya sathiga (ma'noga) qadam qo'yiladi, shu bilan birga, ayrim ma'nolarning tasdiq yoki inkor qilish akti sodir bo'ladi, deydi. Referent sath uchun propositsiya terminini ishlatadi. Referensiya zamonaviy tilshunoslikda til belgisining tildan tashqaridagi real borliqdagi obyektlar va vaziyatlar bilan munosabati jarayoni sifatida aniqlanadi. Referensiya hodisasi ham denotativ semantika doirasida talqin qilinadi va an'anaga binoan nomlovchi lisoniy birliklarning borliqdagi obyektga munosabati va u bilan bog'liq tushunchalar sifatida tavsiflanib kelinmoqda. Aslida, lisoniy nomni voqelik bilan bog'lashda so'zlovchining (yoki lisondan foydalanuvchi shaxsning) maqsadi, lisoniy faoliyat niyati muhim o'rin egallaydi⁷. Referent esa referensiya jarayonida til belgisi yo'naltirilgan obyekt, voqelikdagi hodisani ifodalaydi. Referent termini tilshunoslikda denotat tushunchasiga ma'nodosh sifatida ham qo'llanadi. Ba'zi tilshunoslar bu ikki tushunchaning farqli jihatlari borligini qayd etadilar. Referent, yana bir ta'rifga ko'ra, inson ongida atrofda voqelik obyektlari va hodisalarini aks ettiruvchi nutqni yo'naltiruvchi mental qurilmadir.

Referensiya hodisasi matn mazmuni uchun muhim ahamiyatga ega bo'lib, voqelik bayonining uzluksizligini va davomiyligini ta'minlab, uning qismlari o'rtasidagi anaforik va kataforik munosabatlarni hamda retrospektiv va prospektiv bog'liqliklarni namoyon qiladi. Matn mavzusiga oid axborot bayoni jarayonida oldinroq ma'lum qilingan yoki xabar qilinishi kutilayotgan axborot, ma'lumotlarga murojaat qilishga majbur bo'linadi. Bunday turdagi axborotlar vositasida predmet va hodisalarini o'xshatish, ma'lumotlarni aniqlashtirish, odingi yoki kutilayotgan ma'lumotlarga murojaat, aytilgan fikrni rivojlantirish, asoslash kabi maqsadlar amalga oshiriladi. Matn referensiyasi axborotni umumlashtirish va qayta to'plash, retrospektiv tahlil etish imkonini yaratib, yangi ma'lumotlarni oldindan tahlil qilish, anglash sharoitini hosil qiladi.⁸ Masalan, referensiya tushunchasi ayrim tadqiqotlarda propozitiv mazmun asosida aniqlanadigan qo'shimcha axborotlar sifatida talqin qilinadi.

Professor S. Boymirzayeva matn referensiyasining ikki ko'rinishini qayd etadi:

1) matn elementlari tizimli munosabatga kirishib, tizimli strukturani tashkil qiladi va bu tizim asosida matnning ichki referensiyasi hosil bo'ladi; 2) matnda tasvirlanayotgan voqelik ob'ektiv borliqdagi predmet-hodisalar bilan taqqoslanadi va shu yo'sinda tasavvurdagi "matn dunyosi"ga baho berish yo'li bilan tashqi referensiya hosil bo'ladi⁹. Ichki referensiya informativ mazmun yetakchilik qiladigan matnlarda kuzatilsa, tashqi referensiya badiiy va publitsistik matnlarda yetakchilik qiladi. Tashqi referensiya intertekstuallik, allyuziya kabi hodisalar orqali reallashadi.

⁶ Boymirzaeva S. O'zbek tilida matnning kommunikativ-pragmatik mazmunini shakllantiruvchi kategoriyalar: filol. fanlari d-ri ... diss. avtoref. – Toshkent, 2010. – B. 16.

⁷ Safarov Sh. Pragmalingvistika. – Toshkent, 2008. – B. 118.

⁸ Boymirzaeva S. O'zbek tilida matnning kommunikativ-pragmatik mazmunini shakllantiruvchi kategoriyalar: Filol. fanlari d-ri... diss. avtoreferati. – Toshkent, 2010. – B.18.

⁹ Boymirzaeva S. O'zbek tilida matnning kommunikativ-pragmatik mazmunini shakllantiruvchi kategoriyalar: Filol. fanlari d-ri... diss. avtoreferati. – Toshkent, 2010. – B 19.

Har qanday gap, shuningdek, yirik sintaktik birliklar semantikasi haqida soʻz borganda, uning mazmunida propozitiv, modal va kommunikativ aspektlar ishtirok etishi maʼlum. Modal va kommunikativ jihatlar sintaktik birlikning pragmatik tomonini tashkil etadi. Tilshunoslar tomonidan eʼtirof etilishicha, ayrim gaplar, nutqiy tuzilmalarda propozitsiya, yaʼni denotativ qism aniq mavjud boʻlmasa, gap semantikasi obyektiv borliqdagi muayyan predmet bilan bogʻlanmasa-da, unda modal va kommunikativ jihatlar shakllangan boʻlishi mumkin. Chunki har qanday nutqiy tuzilma soʻzlovchining ichki niyatini reallashtirish uchun yuzaga keladi.

Maʼlumki, muloqot jarayoni murakkab boʻlib, har qanday nutqiy tuzilmaning mohiyati aynan uni ifodalayotgan grammatik asoslarga, semantikaga, propozitsiyaga muvofiq kelmasligi, bu esa soʻzlovchi yoki muallifning moʻljali va kommunikativ strategiyasi asosida shakllanishi mumkin. Aynan shu holatda matn implikaturasi yuzaga keladi. Implikaturaning ikki turi kuzatiladi: grammatik implikatura (implikatsiya), semantik implikatura (implikatsiya). Grammatik implikatsiya nutqiy jarayonda keng kuzatiladigan hodisa boʻlib, tilning tejamkorlik tamoyili natijasidir.

Pragmalingvistika uchun semantik implikatsiyalashuv ahamiyatli boʻlib, referensial tagmaʼno, presuppozitsiya, allyuziya kabilar implikatsiyalashuv koʻrinishlari sifatida koʻrsatiladi.

Allyuziya (lat.allusio hazil) uslubiy figura sifatida tarixiy shaxslar, voqea-hodisalarga ishora qilish, mashhur shaxslarning nutqlaridan parcha keltirish sanʼati boʻlib, tilshunoslik nuqtai nazaridan intertekstuallikning bir koʻrinishini ifodalaydi. Tarixiy shaxslar, diniy-mifologik qarashlar bilan bogʻliq qahramonlar, asar personajlariga ishora qilish, ularning nutqidan vaziyatga mos parcha keltirish, shu orqali yashirin maʼno ifodalash allyuziyaning mohiyatini tashkil qiladi. Masalan: *Hay-hay-hay! Ismu nasablaridan aylanayin: ehtimol birlari – Dodaxo jamikinlar, yana birlari kimsan – Abonosirning shaxsan oʻzlari deymanov.* (Tanlangan asarlar, 8-jild, “Ikki afandi”, 79-bet). Muallif maqsadi, albatta, asar qahramonlarining tashqi qiyofasini boʻrttirib, taʼsirli ifodalash. Oʻquvchidan bu jarayonda esga olingan asar qahramoni haqida ham tasavvurga ega boʻlish talab qilinadi. Oʻquvchi yoki tinglovchi matndagi assotsiativ bogʻlanishdan xabardor boʻlmasa, uning mazmun-mohiyatini yetarlicha anglay olmaydi. Masalan: *Taʼkid joizkim, mazkur “moʻylab” atamoq otligʻ tuklarga ikki masʼul vazifa yuklangʻondir. Yaʼnikim, erkak sanalmish ul zotgʻa husn berib turmogʻi va yanakim, shoʻrpo ichular damda har biri Olovuddinning gʻorini eslatgʻuchi burun kataklarini ixota qilmoqluk* (Tanlangan asarlar, 8-jild, “Ikki afandi”, 79-bet). Sharq ertaklaridagi Olovuddin va u bilan bogʻliq voqealardan bexabar kitobxon bu allyuziv nomning qoʻllanishini toʻliq tushuna olmaydi.

Tohir Malik allyuziyani qoʻllashda ham oʻzining individual uslubidan kelib chiqqan holda yumoristik ruhni ifodalovchi kontekstdan foydalanadi. Masalan: *“Sizning ishqingizda shoir boʻlib ketdim”, debdilar-a! Sheʼrlari biram gʻalatiki... bitta oʻqishda yodlanib qolsa-ya!” Qani Layli bilan Shirin, ulardan noz oʻrgangin, qani oʻsha Farhod bilan majnun deganlari men ularga ishqni oʻrgatib qoʻyayin*” (Tanlangan asarlar, 8-jild, 239-bet).

Tilning pragmatik vazifasini koʻrsatuvchi hodisalardan yana biri presuppozitsiyadir. Bu hodisa gapning toʻgʻri anglanishi uchun eng zarur komponentdir. Chunki presuppozitsiya gapning vaziyat, kontekst hamda soʻzlovchi va tinglovchilarning oldindan maʼlum boʻlgan umumiy

bilimlari kabi elementlarni o'z ichiga oluvchi hodisadir. Shuning uchun har qanday gap presuppozitsiya hodisasi asosida tahlil etilmasa, to'g'ri baholanmaydi ¹⁰.

Presuppozitsiya hodisasi nisbatan tagbilim termini ham qo'llanadi. Chunki presuppozitsiya fon bilimga tayanadi. Presuppozitsiya ko'pincha lisoniy shakl bilan bog'liq bo'lib, muayyan shakl presuppozitsiya signali vazifasini bajaradi. O'zbek tilshunosligida A. Nurmonov, N. Mahmudov, U. Rahimovlarning ilmiy tadqiqotlarida mazkur hodisaning mohiyati va turlari tahlil qilingan. Ma'lumki, presuppozitsiya hodisasi nutqiy tejamlilikni ta'minlovchi hodisalardandir. Professor N. Mahmudovning ta'kidlashicha, har qanday tekst presuppozitsiyaga ko'ra formal jihatdan ixchamlashib, qisqarib boradi. Til taraqqiyotining etakchi tendensiyasi bo'lgan til vositalarining ekonomiyasi tendensiyasi presuppozitsiyalarini formal tasvirlanishi lozim bo'lsa, unda tekst hajman kattalashadi. Nutq temasi bilan tinglovchi (o'quvchi) tanish bo'lmagan holatlarda zaruriy ravishda shunday qilinadi ham, ya'ni ayni nutq bilan bog'liq presuppozitsiyalar birin-ketin eksplitsit tasvirlanadi ¹¹.

Professor A. Nurmonovning fikricha, faqat ma'lum tashqi signallar (grammatik ko'rsatkichlar) orqali anglashilgan presuppozitsiya lingvistik presuppozitsiya hisoblanishi kerak. Masalan, *Ahmad ham keldi* gapida ikki propozitsiya: birinchisi Ahmadning kelganligi, ikkinchisi yana boshqasining (Karim, Halim, Salim va boshqalar) kelganligi mavjud bo'lib, ikkinchisi lingvistik presuppozitsiyadir. Chunki bu propozitsiyaga ishora qiluvchi maxsus signal – ham yuklamasi ishtirok etyapti ¹².

Tadqiqotchi U. Rahimov presuppozitsiyaga ishora qiluvchi vositalarni morfologik, sintaktik, prosodik va ekstralingvistik vositalarga ajratadi. Morfologik vositalar qatoriga mustaqil va yordamchi so'z turkumlari, mustaqil so'z turkumlaridagi kategoriyalar, sintaktik vositalar sirasiga so'roq gaplar, o'xshatishli qurilmalar ishtirok etgan gaplar, so'z tartibi kabilarni, ekstralingvistik vositalarga hayotda mavjud bo'lgan turli vaziyatlar, paralingvistik vositalar, sotsial vositalarni kiritadi ¹³.

Presuppozitsiya tahliliga oid tadqiqotlardan ma'lumki, yordamchi so'zlar presuppozitsiya ifodalashda eng sermahsul vositalardan hisoblanadi. Chunki yordamchi so'zlar nutqning mazmun va formal jihatdan shakllanishida juda muhim vazifalar bajaradi. A. Pardayev yuklama qatnashgan jumlaning semantik strukturasi yuklama qatnashmagan jumlagi nisbatan murakkabligi bilan ajralib turishini, yuklamalarning jumla mazmunini tuzilishini murakkablashtirishdagi ta'siri presuppozitsiya orqali namoyon bo'lishini ta'kidlaydi ¹⁴.

Ko'makchilar ham presuppozitsiya ifodalashda yetakchi vositalardan bo'lib, o'zbek tilida *boshqa, bo'lak, o'zga, tashqari, ko'ra, qaraganda, keyin, so'ng, burun, oldin, ilgari, bilan, binoan, asosan, kabi, singari, yanglig', buyon, beri, nari, qaramay, qaramasdan, sayin, sari, sababli, tufayli, orqali, chog'li, osha, bo'yicha, bo'yi, chamasi, haqida, to'g'risida, holda, yo'sinda, tomon, qadar, qarshi, qarab, yarasha, loyiq, muvofiq, qarata, boshlab, tortib kabi* ko'makchi va ko'makchi vazifasidagi so'zlar presuppozitsiya anglatish uchun vosita bo'la oladi ¹⁵.

¹⁰ Rahimov U. O'zbek tilida yuklamalar presuppozitsiyasi: filol. fanlari nomzodi ... diss. Samarqand, 1994. – B. 3.

¹¹ Mahmudov N. Presuppozitsiya va gap // O'zbek tili va adabiyoti. – 1986. – №6. – B. 31.

¹² Nurmonov A. Ko'makchili konstruksiyalar presuppozitsiyasi // Tanlangan asarlar. 3-jild. – Toshkent: Akademnashr, 2013. – B. 239.

¹³ Rahimov U. O'zbek tilida yuklamalar presuppozitsiyasi: filol. fanlari nomzodi ... diss. – Samarqand, 1994. – B. 21.

¹⁴ Pardayev A. Yuqoridagi ko'rsatilgan asar. – B. 145.

¹⁵ Rahimov U. Yuqoridagi dissertatsiya. – B. 26.

Soʻz turkumlari orasida eng murakkab kategoriya sanaluvchi feʼllarning presuppozitsiya ifodalashi masalasi ham tilshunoslar eʼtiborini jalb etgan. Jumladan, *yuvmoq, topmoq, qidirmoq, qutulmoq, ozod boʻlmoq, saqlab qolmoq, omon qolmoq, qaytarmoq, shoshmoq, eshitmoq, qurimoq* kabi feʼllarning fakultativ maʼno komponentlari asosida presuppozitsiyaga yoʻl ochiladi. Chunki feʼllarning nutqiy vaziyat talabi bilan presuppozitsiyani ifodalashi ularning semantik imkoniyati bilan bogʻliq tarzda yuzaga keladi.

Koʻp hollarda soʻzlovchi oʻzi uchun muhim boʻlgan axborot koʻrinishlaridan birini oshkora bayon qilishni istamaganligi uchun yoki nutqning taʼsir kuchini yanada oshirish uchun uni matn ichiga tagmaʼno sifatida joylashtiradi. O.S.Axmanova tagmaʼnoga “ichki, koʻzda tutilgan, soʻz bilan ifodalanmagan fikr, matn” deb taʼrif beradi.¹⁶ Oʻzbek tilshunosligida tagmaʼning yuzaga kelishi, nutqdagi ahamiyati va turlari haqida turlicha qarashlar, xususan, tagmaʼno va presuppozitsiya terminlarini aralash holda qoʻllash mavjud. Pragmatik lingvistika boʻyicha qator ilmiy izlanishlar muallifi M.Hakimov har ikki hodisa oʻzaro umumiy jihatlarga ega, lekin farqli tushunchalar ekanligini taʼkidlaydi: “Jumladan, tagmaʼning muhim xususiyatlari shundaki, bayon qilingan jami propositsion axborotning umumiy yakuni soʻzlovchi nazarda tutgan tagmaʼno hisoblanadi. Soʻzlovchi nazarda tutgan tagmaʼno koʻrinishi oʻzida baho mazmunini ifodalaydi. Soʻzlovchi bu bilan tinglovchining xatti–harakatlariga va soʻzlariga oʻz munosabatini ifodalaydi”¹⁷. Presuppozitsiya tagmaʼno bilan bir necha umumiy jihatlarga qaramay, “istalgan matn semantik tuzilishining mantiqiy tahlili yordamida aniqlanishi mumkin”¹⁸.

Professor Sh.Safarov implikaturani umuman yashirin maʼno emas, maqsadli, nutqiy yashirin maʼno sifatida tushunib, bu hodisa presuppozitsiyaga yaqin tursa-da, oʻzaro farq qilishini aytib oʻtadi. Implikatura doimiy boʻlmagan, matnda tez oʻzgarib turadigan, hatto yoʻqolishi mumkin boʻlgan maʼno, mazmun elementidir. Presuppozitsiya esa, aksincha, matnda yoʻqolmaydigan, doimiylik xususiyatiga ega boʻlgan mazmuniy hodisadir. Bu ikki hodisaning yana bir farqi shundaki, presuppozitsiya koʻpincha lisoniy shakl bilan bogʻliqdir, implikatura butunlay maʼno doirasiga kiradi va lisoniy shaklning oʻzgarishi unga qariyb taʼsir oʻtkazmaydi, deb ikki hodisaning farqli tomonlariga izoh beradi¹⁹.

Badiiy matn mazmunini shakllantiradigan implitsit ifodaning yuzaga kelishida kamida uchta axborot mazmuni ishtirok etadi: bu birinchidan, matndagi lisoniy vositalar orqali ifodalanagan axborot – propositsiya, ikkinchidan, kitobxonga avvaldan maʼlum boʻlgan, matnni tushunishda yordam beradigan fon bilimlar, uchinchidan, ifoda mazmunidan va lisoniy usullardan kelib chiqadigan va idrok etilishi zarur boʻlgan yangi axborot. Shundan kelib chiqqan holda matn tilshunosligi boʻyicha yirik mutaxassis I.R.Galperin matndagi parallel, lekin ikki sathda ifodalanagan axborotning eksplitsit shaklini tema, yashirin shaklini rema deb yuritadi²⁰.

Matn pragmatik mazmunini shakllantirishda modallik kategoriyasi muhim oʻringa ega. Chunki “...modallik harakatdagi tilga, yaʼni nutqqa xos kategoriya va shu sababli u kommunikativ

¹⁶ Qarang: Qazaqova N. A. Gʻafur Gʻulom asarlarining pragmatik lingvistik tadqiqi: Filol. fanlari boʻyicha falsafa d-ri (Doctor of philosophy)...diss. – Namangan, 2019. –B. 140. Axmanova O. Slovar lingvistikeskix terminov. – Moskva, 1966. – S. 320.

¹⁷ Hakimov M. Oʻzbek pragmatik lingvistikasi asoslari. – Toshkent: Akademiya nashri, 2013. – B. 112.

¹⁸ Hakimov M. Yuqoridagi asar. – B. 116.

¹⁹ Safarov Sh. Pragmatik lingvistikasi. – Toshkent, 2008. – B. 132.

²⁰ Qarang: Qazaqova N. A. Gʻafur Gʻulom asarlarining pragmatik lingvistik tadqiqi: Filol. fanlari boʻyicha falsafa d-ri (Doctor of philosophy)...diss. – Namangan, 2019. –B. 140. Galperin I. R. Tekst kak obʼekt lingvistikeskogo issledovaniya. – Moskva, KomKniga, 2006. – S. 44.

jarayonning asosidir”²¹. Modallik matnning o‘ziga xos mazmuniy xususiyatlaridan biri bo‘lib, uning voqelanishi muloqot jarayonining muhim talablaridan biri sanaladi. Matn modalligi ayni matnning o‘zida mavjud bo‘ladigan ham ontologik, ham gnoseologik xarakterli mazmuniy hodisa va uning shakllanishi bilish faoliyati jarayonida predmet-hodisalarning ontologik xususiyatlarining e‘tiborga olinishini taqozo etadi. Tilning kommunikativ va gnoseologik vazifalarining o‘zaro munosabati asosida matnda modallik kategoriyasi shakllanadi...Subyektiv modallik mazmunining asosida muallif intensiyasi turadi, zero, matn yaratayotgan shaxs o‘zgalar tafakkuriga, ularning his-tuyg‘ulariga ta’sir o‘tkazish maqsadini ko‘zlaydi²².

Modallik umumlisoniy kategoriya sanaladi va turli vositalar: grammatik shakllar, leksik, frazeologik, sintaktik, intonatsion, uslubiy vositalar orqali ifodalanadi.

Demak, matn mazmuniy tuzilishida propozitsiya, referensiya hodisalari informativ qismni, presuppozitsiya, tagma’no, allyuziya, modallik kabilar pragmatik qismni tashkil etadi.

REFERENCES

1. Abdurahmonov H., Mahmudov N. So‘z estetikasi. –Toshkent: Fan, 1981. – 59 b.
2. Akbarova Z. O‘zbek tilida murojaat shakllari. – Toshkent: Akademiya, 2015. – 88 b.
3. Ahmedova N. O‘zbek tili murojaat birliklari. –Toshkent, 2009.
4. Ibragimova E. O‘zbek tili leksikasining aksiologik tadqiqi. – Farg‘ona, 2018.
5. Yo‘ldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. – Toshkent, Fan, 2007. – 123 b.
6. Қазақова Н. А. Фафур Фулом асарларининг прагмалингвистик тадқиқи: Филол. фанлари бўйича фалсафа д-ри (Doctor of philosophy)...дисс. – Наманган, 2019. 140-b.
7. Mamajonov A., Abdupattoyev M. Matn nazariyasi. – Farg‘ona, 2016. – 112 b.
8. Маслова А. Введение в прагмалингвистику. – Москва: Флинта, 2010. – 152 с.
9. Mirtojiev M. O‘zbek tili semasiologiyasi. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2010. – 288 b.
10. Rahmatullayev Sh. Til qurilishining asosiy birliklari. – Toshkent: Universitet, 2002. – 28 b.
11. Safarov Sh. Pragmalingvistika. –Toshkent, 2008. –318 b.
12. Xudoyberganova D. Matnning antropotsentrik tadqiqi. – Toshkent: Fan, 2013. – 133 b.
13. O‘zbek tili grammatikasi. 2 tomlik. 2-tom. – Toshkent: Fan, 1975. – 560 b.
14. O‘zbek tili leksikologiyasi. – Toshkent: Fan, 1981. – 304 b.
15. Lutfullayeva D., Boboxanov L. O‘zbek tilining ayrim morfopragmatik vositalari tahlili // O‘zbek tili va adabiyoti. 2010. – №3. –B. 63-66.
16. Hakimov M. O‘zbek ilmiy matnining sintagmatik va pragmatik xususiyatlari: Filol. fanlari nomzodi ... diss. – Farg‘ona, 1996. – 165 b.
17. Hakimov M. O‘zbek tilida matnning pragmatik talqini: Filol.fanlari d-ri ... diss. –Toshkent, 2001. – 265 b.

²¹ Galperin I. R. Yuqoridagi asar. – B. 113.

²² Boymirzaeva S. O‘zbek tilida matnning kommunikativ–pragmatik mazmunini shakllantiruvchi kategoriyalar: Filol. fanlari d-ri... diss. avtoreferati. –Toshkent, 2010. – B. 17.